

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
FÖLDTUDOMÁNYOK DOKTORI ISKOLA

DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

A DUNA - TISZA KÖZI HÁTSÁG ÉS A KALOCSAI
SÁRKÖZ HAJÓS ÉS CSÁSZÁRTÖLTÉS KÖZSÉGEK
KÖZÖTTI HATÁRTERÜLETÉNEK GEOARCHEOLÓGIAI
ELEMZÉSE

KNIPL ISTVÁN

TÉMAVEZETŐ:
PROF. DR. HABIL SÜMEGI PÁL
tanszékvezető egyetemi tanár

FÖLDTANI ÉS ŐSLÉNYTANI TANSZÉK
SZEGED

2014

Bevezetés, célkitűzés

A doktori értekezés célja, a Hajós és Császártöltés területén végzett környezettörténeti és régészeti vizsgálatok eredményeinek szintézise révén egy geoarcheológiai elemzés elkészítése.

Hajós és Császártöltés területe a Duna-Tisza közti Hátság és a Kalocsai Sárköz találkozásánál az Alföld egyik legérdekesebb területe, mely kiváló helyszínt biztosít régészeti és környezettörténeti vizsgálatok elvégzésére

Ma már tudjuk, hogy a korábban a magyar régészet által alig-alig ismert, szinte kutatatlan, a topográfiai térképeken igen gyakran fehér foltként feltüntetett terület az emberi történelem során szinte folyamatosan lakott volt. A kutatások során elkészült Császártöltés és Hajós régészeti topográfiája, melyek során nagy mennyiségű új adattal gyarapodtak ismereteink. A dolgozat megírása során a nagymennyiségű régészeti adat és a komplex öskörnyezeti vizsgálat eredményeinek felhasználásával megvizsgáltuk a lelőhelyek földrajzi elhelyezkedését, a települési helyszínek kiválasztásának természetföldrajzi szempontjait, valamint a táj és ember viszonyát, az ember tájatalakító tevékenységét.

Alkalmazott vizsgálati módszerek

A kutatás során több, egymástól eltérő tudományterület módszereit használtuk fel. A környezetrekonstrukcióhoz szükséges adatokat a területen végzett fúrások elemzése szolgáltatta. Megtörtént a zavartalan magfúrásokból nyert minták szervesanyag-karbonáttartalom mérése, kémiai analízise, pollenelemzése, rétegtani és makrofosszília vizsgálata. Az eredmények datálását radiokarbon mérések tették lehetővé. A régészeti módszerek közül a legfontosabb a terepbejárás volt. Ezt egészítette ki a múzeumok adattáiraiban végzett kutatás illetve a két lelőhelyen végzett hitelesítő feltárás. Az összegyűjtött leletanyag korát a régészeti tárgytipológia segítségével határoztuk meg.

Eredmények tézisszerű összefoglalása

- 1.) A 6 db zavartalan magfúrás elemzése alapján elkészült a terület környezetrekonstrukciója a késő glaciális időszakától a középkorig. Az adatok elemzése alapján a terület vegetációfejlődését 6 fázisra osztható, az alábbiak szerint: 1. Késő glaciális, folyóvízi szakasz, 2. Jégkor vége, holocén kezdete, tavi és lápos állapot, 3. Középső holocénre

jellemző tőzegképző és nádtőzeg állapot, 4. Késő holocén, zsombék-semlyék fázis, 5. Fűzláp állapot, 6. Középkor.

- 2.) A kétezres évek elején (Császártöltés) és végén (Hajós) végzett régészeti terepbejárások jelentős mennyiségű új adattal szolgáltak a vizsgált terület településtörténetéről. A mintegy 25 korábban is ismert régészeti lelőhely számát meghétszereztük, így a dolgozat elkészítése során 183 régészeti lelőhely vizsgálatára nyílt lehetőség. A lelőhelyek száma azonban nem azonos a ténylegesen megtalált régészeti jelenségek számával. A lelőhelyek mintegy felének esetében ugyanis több, igen gyakran, 2-3 egymástól időben jól elkülöníthető kultúra nyomai is megtalálhatók az adott területen. Ennek következtében a dokumentált település és temetőnyomok száma 311. A lelőhelyek mintegy harmada a Homokhátság és a magaspart területén, míg kétharmada a Sárközben található.
- 3.) A terepbejárás elvégzése után megtörtént a leletanyag korhatározása. Ennek alapján egyértelművé vált, hogy a terület a korai neolitikumtól kezdve egészen a késő középkor időszakáig szinte folyamatosan lakott volt. Az elemzés során 15 régészeti kultúra leletanyagát különítettük

el. Ezek a Körös-kultúra, Dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrája, Lengyel-kultúra (neolitikum); Tiszapolgár-kultúra, Bodrogheresztúr-kultúra, Baden-kultúra (rézkor); Makó-kultúra, Nagyrév-kultúra, Vatya-kultúra, Halomsíros-kultúra, Gáva-kultúra (bronzkor); kelták (vaskor); szarmaták (Római-kor); avarok (népvándorlás-kor) továbbá kora és késő középkor.

- 4.) A paleolitikum utolsó időszakában a száraz-hideg, szélsőségesen arid klíma fokozatosan javult, enyhébbé vált. Az ártéren ekkor vegyes lomboszatú tajga, míg a magasparton száraz kontinentális sztyepp terjedt el. A mezolitikum kezdetén a klíma fokozatosan tovább javult, humidabbá vált. A vegyes lomboszatú tajga növényzete átalakult, megjelentek a lombos fák. A Hátságon erdőssztyepp, míg a homokkal és lösszel borított száraz felszíneken ligetekkel tagolt füves sztyepp alakult ki. A neolitikum idején a boreális száraz, meleg klímáját fokozatosan az atlantikus fázis meleg, nedves, kiegyenlített éghajlata váltotta fel. Az ártereken fűz, nyár és égerligetek és tölgy-kőris-szil erdők alakultak ki. A Hátság területén, kisebb tölgyes foltokkal tagolt meleg kontinentális sztyepp

fejlődött ki. A korszakban megjelentek az egyértelműen emberi hatást tükröző búzapollenek. A rézkor elején a környezet jelentős változáson ment keresztül. Kialakult a szubboreális hűvösebb, nedves időszaka ugyanekkor az Alföld területén egy szárazabb, kontinentálisabb klímafázissal számolhatunk. Az ártér liget és láperdei lassan átalakultak, a Hátságon tölgyes foltokkal tagolt meleg kontinentális sztyepp volt jellemző. Az erdők aránya fokozatosan csökkent. Az emberi jelenlétre, bolygatásra utaló lágyszárú flóra folyamatosan jelen volt. A bronzkor kezdetén, a Kárpát-medencei trendnek megfelelően a klíma csapadékosabbá vált, az ártéren gyertyános-tölgyes és gyertyános-bükkös társulások jelentek meg. A medrek mentén elhelyezkedő erdős területek között erősen taposott, bolygatott, legeltetett rétek helyezkedtek el. A homokhátság a sztyepppek kiterjedése elérte a 75-80 %-ot, de helyüket fokozatosan kaszálók, legelők és gabonaföldek vették át. Az erdők záródása nem történt meg. A vaskor során a szubboreálist fokozatosan felváltotta a kissé szárazabb, hűvösebb klímájú szubatlantikus fázis. A legjelentősebb erdőalkotó tényező a tölgy. A Hátság a sztyepppek kiterjedése továbbra is 75-80%. Az antropogén

hatás folyamatos. A szarmata korban az ártéren gyertyános-tölgyes és gyertyános- bükkös társulások a jellemzők. A medrek mentén elhelyezkedő erdős területek között erősen taposott, bolygatott, legeltetett rétek helyezkedtek el. A homokhátság tölgyerdőkkel jellemezhető erdőssztyepp területén jelentős kiterjedésű kaszálók, legelők és gabonaföldek létesültek. A sztyepp kiterjedése elérte a 75-80 %-ot. A népvándorlás-korban a természeti környezet fokozatosan megváltozott, egy szárazabb éghajlati periódus fejlődött ki. A vegyes lombos erdők fő erdőalkotó eleme a tölgy. A Hátságon továbbra is erdőssztyepp található. Az antropogén hatás folyamatos. A magyar honfoglalás idején a korábbi kismértékű lehülés után az éghajlat kedvezőbbé vált. A középkor során, az ártéren kevert tölgyesek és gyertyános-tölgyesek terjedtek el. A Hátság területén erőteljes emberi hatás és kiterjedt gyomokkal és kultúrnövényekkel kevert erdőssztyepp rekonstruálható. Az erdővel fedett területek aránya kissé emelkedett.

- 5.) A neolitikum időszakára datálható települések minden esetben a Sárköz területén, a medrekkel párhuzamos hátakon létesültek. A terepbejárás eredményei alapján, a

neolitikumban nem létesültek települések a magaspart és Hátság területein. A rézkor idején továbbra is főként az ártérben található dombsorokon alakultak ki a települések, azonban a késő rézkorban megjelentek a települések a magaspart területén is. A bronzkorban tovább növekedett az emberi megtelepedés területe. A Sárközben található hátaik mellett jelentős megtelepedési helyszín volt a magaspart területe, továbbá a Hátság területén is kialakult néhány kisebb-nagyobb település. A vaskor időszakában a települések főként a magaspart területén alakultak ki, de kisebb számban, a Sárközben is megtalálhatók. A szarmata korban a települések a Sárköz és a magaspart mellett, a Hátság belső területein is kialakultak. Az emberi megtelepedés területe elérte maximumát. Az avar korban a legfontosabb települési terület a Sárköz volt. Kis számban megtalálhatók a települések a magaspart és a Hátság területén is. A középkor során ismét jelentős számú település létesült a Sárköz, a magaspart és a Hátság területén is.

- 6.) A települési helyszínek a régészeti korok idején kisebb-nagyobb eltéréseket mutatnak. Ezek minden bizonnyal

éghajlati és gazdálkodási okokra vezethetők vissza. A neolitikumtól a középkorig a legfontosabb települési helyszín a Sárköz területe volt. A települések itt a magas ártér területén, a környezetükből kisebb-nagyobb mértékben kiemelkedő hátakon, szigetszerű kiemelkedéseken, azaz az árvízmentes térszíneken jöttek létre. Fontos, bizonyos időszakokban a legfontosabb települési helyszín a magaspart területe volt. Itt a települések a part egy keskeny sávjában helyezkedtek el, a magaspart vonzotta, koncentrálna az egykori településeket. Több korszakban, a völgyek mentén, a Hátság területébe mélyebben benyúlva is létesültek települések. A Hátság belső területein található települési helyszínek minden bizonnyal szorosan kapcsolódtak az egykor a tájra jellemző kisebb-nagyobb, időszakos vagy állandó vizekhez.

Az értekezés témakörében megjelent publikációk

Knipl I. 2004. *Császártöltés régészeti topográfiája*. pp. 173-204.

In: Bárth, J. (szerk.) *Cumania 20. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve, Kecskemét, ISSN 0133-6088*

Knipl I. 2009. *Császártöltés régészeti topográfiája II. (rézkor,*

bronzkor). pp. 91-133 In: Bárth, J. (szerk.) *Cumania 24. A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve, Kecskemét, ISSN 0133-6088*

Knipl I. 2009. *Újabb leletek a császártöltési határban*. pp. 145-

147. In: Bende L. – Lőrinczy G. (szerk.) *Medinától Etéig, régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára*. Szentes, ISBN 978-963 98 04 26 5

Knipl I. 2013. *Hajós régészeti topográfiája*. pp. 7-46. In:

Wicker, E. (szerk.) *Cumania 26. A Kecskeméti Katona József Múzeum Évkönyve, Kecskemét, ISSN 0133-6088*

Knipl, I. – Sümegi, P. 2011. *Két rendszer határán – az ember és*

a környezet kapcsolata a sárközi dunai allúvium és a Duna-Tisza köze peremén. pp. 45-54. In: Rakonczi J. szerk.

Környezeti változások és az Alföld, A Nagyalföld
Alapítvány Kötetei 7. Békéscsaba, ISBN 978-963 85437 6 3

Knipl I. – Sümegi P. 2012. *Life at the interface of two distinct landscapes– relationship of humans and environment in the periphery of the Danube-Tisza Interfluve between Hajós and Császártöltés.* Central European Journal of Geosciences, 4: 439-447. 10.2478/s13533-011-0071

Arnold, E. – Knipl, I. 2002. *Fejezetek Császártöltés történetéből és néprajzából.* Császártöltés 145 p. szerzői kiadás, ISBN 963 4305 38 5

Wicker E. – Knipl I. 2005. *Középkori falvak a császártöltési határban.* pp. 99-144. In: Bárh, J. (szerk.) *Cumania 21.* A Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezetének Évkönyve, Kecskemét, ISSN 0133-6088

Nyári D.-Knipl I.-Kiss T.- Sipos Gy. 2012. *Environmental changes in historical times near Kecel on the Danube-Tisza Interfluve, Hungary (Archaeological research and optically stimulated luminescence (OSL) dating).* Archeometriai Műhely 2012/1: 31-38. http://www.ace.hu/am/2012_1/AM-12-01-KI.pdf